

Қалшабеков А.Б.,* Ізтай А.А., Агаева Ф.
филология ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
магистрант, М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
филология ғ.д., профессор, Баку Мемлекеттік университеті. Баку, Әзербайжан
**ТЕМПОРАЛДЫЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЭПИКАЛЫҚ
ЖЫРЛАРДА БЕРІЛУІ**

Автор корреспондент: kalshabek_akjol@inbox.ru

Аннотация. Функционалды грамматика - бұл тілдік жүйенің грамматикалық бірліктерінің қызметтерін және айтылымның басқа элементтерімен, мәтінмен өзара әрекеттесу кезінде осы бірліктердің жұмыс істеу заңдылығын зерттейтін грамматиканың бір түрі. Ол бірнеше семантикалық категориялардан тұрады. Функционалды грамматиканың темпоралдылық категориясы уақыттың өту сипатын білдіріп, орын алып жатқан оқиға барысындағы темпоралдылықты көрсетеді. Бұл мақалада темпоралдылық категориясы және оның қатынастары жайында сөз болады. Оның актуалданған, бейактуалды, абсолютті, қатыстық, контактті және дистантты түрлеріне тоқталады. Темпоралдылық қатынастардың мағынасы ашылып, оларға батырлық, эпикалық жыр-дастандардан мысалдар келтіріліп, сол арқылы қатынастар түсіндіріледі. Эпостық шығармалар уақыттық қатынастарды және олардың мысалдар арқылы қалай жеткізілетіндігін ұсынады. Темпоралдылық қатынастарының негізгі ортасы эпикалық жырлар екендігі дәлелденеді. Бұл мақала темпоралдылықты практикалық түрде талдауға үлесін тигізеді.

Кілт сөздер: темпоралдылық, уақыт, вектор, қатынас, актуалды, бейактуалды, абсолютті, қатыстық, дистанттық қатынастар.

Кіріспе. Соңғы жылдары қазақ тіл білімінде зерттеудің басты нысанасының бірі функционалды грамматика екендігі мәлім. Функционалды грамматика бірнеше семантикалық категориялардан тұрады. Аспектуалды, таксистік, модальділік, шақтық локалдылық т.б. категориялармен тығыз байланыста жатқан - темпоралдылық категориясы. «Темпоралдылық» ұғымында «уақыт» түсінігі бар. Уақыт - ғаламда болып жатқан оқиғалардың ұзақтығы мен тізбектілігін сипаттап түсіндіретін ұғым. Ол - адамзат танымының кейінгі даму сатысында қалыптасқан концептілердің бірі. Уақыттық қатынастар тіл білімінде темпоралдылық категориясымен анықталады. Бұл категория логика-семантикалық категориямен сәйкес келетін морфо-синтаксистік қатынас ретінде ерекшеленеді. Ғылыми тұжырымдарға жүгінсек, темпоралдылық мәтінді қатысымдық-мағыналық бірлік ретінде анықтайтын объективті-субъективтік синтаксистік категорияға жатады. Бұл жағдайда сөйлеуші заттар әлемі мен олардың уақыт кеңістігіндегі орнын сипаттай отырып, әлемнің темпоралдылық бейнесін санасында қалыптастырады және өзінің белгілі бір уақыт кезеңіндегі көзқарасын білдіреді [1, 19].

Теориялық талдау. Темпоралдылық - функционалды-семантикалық әрі векторлық категория. Вектор дегеніміз – бағытталған кесінді. Ол сандық және бағыттық мағынаны білдіріп, бір сызық бойында қозғалады. Мұнда сөйлеу сәтіне байланысты АБ бұдан бұрын болған іс-әрекет, ал егер іс БВ кесіндісінің бойында жүзеге асқан болса, онда бұл осы уақытта болып жатқан қимылдарды сипаттайды. ВГ кесіндісі сөйлеп тұрған сәтпен есептегенде алдағы уақытта, болашақта орын алатын әрекеттерді көрсетеді. Мұндағы негізгі орталық - сөйлеу сәті [2, 110].

Сөйлеу сәті - шақтық меженің ортасы, шақтық қатынастардың бастапқы нүктесі. Бұл нүкте шақ түрлерінің анықтағышы, соған байланысты оның шақтық дейктикалық орталығы болып есептеледі.

Шақтық дейктикалық орталық етістіктің шақ тұрпаттарының жүйесінен көрінеді. Шақ категориясы түрлерге бөлінуде өзіне белгілі бір нүктені меже етіп алады және соған негізделген жүйе құрайды. Категория құрамындағы компоненттер осы межеге бағынып, соған байланысты топқа бөлінеді.

Шақ категориясының формалары және олардың білдіретін мағыналары белгілі дәрежеде дейктикалық орталыққа қатысты. Мысалы, «Қыз Жібек» жырынан:

Батырдың жүзін көрмекке,
Қалжындасып күлмекке,
Тәуір көрсе, біреуі соған тимекке,
Тамам қыздар бас қосып,

Соңынан қуып таласты [3, 40],- деген жолдарындағы *-мек* (мәтін ішінде септік жалғауы жалғанып, заттанып тұр), *-ып*, *-ты* формаларын көре аламыз. Олар шақтық дейкиске, яғни сөйлеу сәтіне қатысты алда болатын әрекетті, болып өткен әрекетті білдіреді.

Сонымен, тіліміздегі шақ мағынасын білдіретін категориялар мен лексикалық бірліктер нақты сөйлеу актісіне түспей жеке семантикалық ерекшеліктері арқылы шақтық мағыналарды білдіре алады. Бұл тілдік құралдар статикалық күйде тұрып басқа құралдармен байланысып, тілдік жүйеден сөйлеу жүйесіне өтіп динамикалық күйге ауысады. Осы тұрғыда шақтық дейктикалық орталық екі түрлі сипатта: тілдік жүйеде шақтық мағына білдіруге бейімделген және тілден тыс сөйлеушінің сөйлеу сәті болады. Сонымен, шақтық дейкисінің тілдік емес және жүйелі тілдік орталықтары бар.

Темпоралдылық категориясының негізгі семантикалық шегі және өлшем бірлігі сөйлеу сәтімен анықталады. А.В.Бондарко темпоралдылық қатынастарды шақтық дейкисінің қатынасына қарай бірнеше түрге бөліп қарады. Олар: 1) актуалды/бейактуалды шақтық қатынас; 2) абсолютті/қатыстық шақтық қатынас; 3) контактілік/дистанттық қатынас [4, 48].

Темпоралдылық қатынастың мұндай түрлері эпикалық жырларда да көрініс тапқан.

Актуалды/бейактуалды шақтық қатынас сөйлеу жағдаятының сөйлеу сәтіндегі қатысына қарай актуалданған және актуалданбаған шақтық қатынас болып бөлінеді. Мысалы, «Едіге» жырындағы: «...Мен Сәтемір ханның қызы едім, мені зорлықпен алып келе жатыр» немесе «...Не қып жатырсындар? Алыбың бәрімізді қырамын деп жатыр!», «...Алыпты өлтіріп, қызыңды Едіге аман-есен алып келе жатыр деп айтындар!» [5, 30] немесе «Көрпеш һәм Баян сұлу» жырындағы:

Айдалаға тазшекең құрар шатыр,
Қызыңменен жатыпты тазша батыр.
Баян қыздың үйіне кіріп барсам,

Екі аяғы төрт аяқ болып жатыр, [6, 39]. - деген актуалды шақтық қатынасты сөйленімдер бұл ойлардың жарыққа шыққан уақыттары үшін актуалды. Бірінші мысалда Едіге батырдың Сәтемір ханның қызын құтқарардағы диалогі және құтқарып елге қайтып жатқандағы өзінің достарына айтқан сөзі, екінші мысалда Қодардың Қарабай байға қызының жанында тазшаның жүргенін айтып жеткізіп жатқаны айтылған. Бұл сөйленімдер айтылған уақыты үшін актуалды. Бұндай сөйленімдер оқырман немесе тыңдаушының назарын аудартып, бұдан кейін қандай жағдай болады деген ой салып, келесі оқиғаны күту әрекеттеріне итермелейді, түрткі болады.

Актуалданған жағдаятқа құрылған сөйленімдерде оның мазмұны сөйлеу жағдаятымен тығыз байланысты. Сөйлеу жағдаяты сөйлеуге коммуниканттардың қатысу-қатыспауымен сипатталады. Сөйленімге сөйлеуші мен тыңдаушы жағдаяттық ақпаратты тікелей беруге қатысса, онда бұл актуалданған қатынас деп аталады. Мұндай сөйленімдердегі адамдардың қатысуы сол шақ үшін актуалды болады. Бұл қатынас, әсіресе, диалогке тән болып келеді.

Бейактуалды (актуалданбаған) шақтық қатынасқа құрылған сөйленімдер айтылып тұрған уақытта актуалды болмайды және сөйленім мазмұны сөйлеу жағдаятына қатыссыз болады. Мысалы:

Сенің атаң қара кісі еді,
Мал бергеннің құлы еді.
Енең қара кісі еді,

Ас бергеннің күні еді [5, 28]. Мұнда *e* көмекші етістігіне *-ді* өткен шақ формасының қосылуы арқылы бұған дейін болып кеткен істі білдіріп тұр. Демек, актуалданбаған сөйленім сөйлеп тұрған, яғни негізгі оқиға өрбіп жатқан сәтке сәйкес келмейді. Мұнда автор үшін де, тыңдаушы үшін де шығармадағы қимыл-әрекеттің өту мерзімі сол сәтке қатыссыз. Олардың арасында тек қана қимылдардың бірінен соң бірі болып жатқанын білдіретін шақтық байланыс бар. Осындай баяндау тәсілдері көркем шығармадағы әрбір оқиғаға, әрекеттерге қатысты өрбіп, әрі қарай дамып отырады. Мысалы: «*Орақ өледі. Ақ жауып, арулап көмеді. Артынан бір бөлек күн өткен соң баяғы өлтірген Алишы, Исмайыл, Тобаяқ, Қарабатыр, Тілеке келіп, жылап-сықтап отырып бата оқиды. Сонда Орақтың сексен беске келген Қараулек деген шешесінің Орақты жоқтап айтқаны*». «*Дауды бітірді, жауды қырды. Тоқтамыс хан тыныш болып, жайына тұрды. Жұртын билеп, жұрт билігін алды. Сөйтіп тұрды*» [7, 14].

Тәжірибелік бөлім. Актуалданбаған қатынас көркем шығармалар мен ауыз әдебиеті үлгілерінде ғана емес, ғылыми оқу құралдарында да осы шақтың формасы арқылы жасалған етістіктерде, яғни белгілі бір ғылыми терминдерге анықтама беру мен олардың заңдылықтарын түсіндіруде қолданылады. Актуалданбаған жағдаяттағы сөйлеу типіндегі шақтық дейксистік өхіндік ерекшеліктері жайлы Ю.С.Маслов былай деп жазады: «Бұл формалар шындық өмірдегі осы шақпен, яғни сөйлеу сәтімен сәйкес келмейді. Шартты түрдегі эпикалық уақытты білдіреді» [8, 24-25]

Абсолютті және қатыстық шақ. Егер сөйлеу сәті орталық қызметін атқарып тұрса, онда ол абсолютті шақ болады. Мысалы: «*Сол бала Едіге сегіз жасқа келген соң оқудан шықты. Мал табамын деп, біреудің қойын бақты. Төрт кісі келеді, орталарында бір аяғысы ақсақ малды жетелеп. Төртеуі сонда бүй деп айтады*». «*Осылай сөйлесіп тұрған уақытта қалмақтың көп қолы келіп қалған екен. Бөріханның жығылғанын көрген соң, көп қалмақ бұларға жабыла қоя береді*» [7, 38]. Мұнда темпоралдықтың дейктикалық ортасы бар және онымен салыстырғанда жоғарыдағы іс-әрекеттер бұған дейін жедел түрде іске асқан оқиғалар.

Қатыстық шақта белгілі бір әрекет сөйлеп тұрған сәттен, дейктикалық орталықпен салыстырғанда, екінші бір уақытқа жүктеліп тұрады. Мысалы «Қыз Жібек» жырында:

Төлегенді көрсет деп,
Екі жүздей елшіден
Өлеңменен сұрады.
....Жалғыз ағам Төлеген
Қай уақытта келер деп,
Қашан көзім көрер деп,
Бала алты жасында
Төлегеннің келетұғын жолында
Алдынан шығып тұр екен [3, 55].

Жоғарыдағы алғашқы жыр жолында осы шақ *көрсет* етістігі жедел өткен шаққа жүктеліп тұр. Екінші мысалда Сансызбайдың ағасы Төлегенді күтуіне келер шақ телінген. Көбінесе, көркем шығарма, эпикалық жырлар абсолютті шақтық қатынаста көрініс табады. Ал шақтың қатыстығы көп кездесе бермейді.

Эпикалық жырлардағы темпоралдылық сөйлеу сәті мен қимылдың өту мерзімінің арасындағы жақын (контактілі) және алшақ (дистантты) қатынастар арқылы да жүзеге асады. Сөйлеу сәтіне жақын арада болған оқиғалардың онымен, яғни сөйлеу уақытымен байланысын үзбей, қатар жүріп отырады. Эпикалық жыр мәтіндеріндегі өткен оқиғалар мен қазіргі, жырды оқып отырған немесе айтып отырған сәттің ешқандай байланысы болмайды. Жырларда орын алған сәттер қазіргі күнмен байланысқа түспейді. Олар тым ерте заманда орын алғандықтан фольклордың қоржынында қала береді.

Ал алшақ немесе дистантты қатынас оқиғаның өткен уақыты мен қазіргі уақыт арасында ешқандай байланыс орнатпайды. Бұл қатынаста екі уақыт арасы алшақтаған сайын бұрынғы уақиға мен бүгіннің арасындағы тығыз байланыс әлсірей түседі. Автор

мен тыңдаушы не оқырман үшін қазіргі уақытта ол оқиғалардың маңызы шамалы, айқындығы аз, пассив құрылымда болады. Шақ категориясының формалары шақтық мағынаны ғана, яғни оқиғаның қай уақытта өрбігенін ғана көрсетеді.

Жалпы, фольклор жанрларында, оның ішінде, әсіресе, аңыз-әңгімелер мен ертегі, жыр-дастандарда алшақтық қатынастар пысықтауыштық нақтылағыштар арқылы беріледі. Оның басты себебі аталған жанрларда өрбіп жатқан оқиғалардың біздің заманымыздан бірнеше ғасыр бұрын орын алуы және олардың қазіргі заманнан алшақ қатынаста болуымен түсіндіріледі. Мысалы, «Қарасай, Қазы» жырында: «Өткен заманда Мұса деген бай болыпты. Мұса биден отыз ұл қалады. Отыз ұлдың ішінде Мамай би болып, ел билейді, Орақ батыр болып, ел қорғайды» [9, 10].

«Көрпеш һәм Баян сұлу» жырында:

Қыл көпірден адамды айдар еміс,
Қылмысшылды тамұққа айдар еміс.
Тыңдай тұрған жігіттер, ерлер болса,
Ерте заман бір екі бай бар еміс [6, 12].

«Едіге» жырында: «Ерте заманда Баба Омар деген әулие бар екен. Он бесте әулиелік қылып кеткен екен. Сол уақытта бір қызға көзі тиген екен. Көзі тиген сол қыз буаз болған екен. Буаз болған соң, ұғыл тапты. Ол ұғылының атын Баба Түкті Шашты Әзіз қойды» [5, 9].

«Қыз Жібек» жырында:

Бұрынғы өткен заманда,
Қалың қазақ ішінде
Базарбай деген бай бар еді,
Төрт түлік малға сай еді [3, 37].

Қорытынды. Келтірілген мысалдардан байқағанымыздай, жырлардағы алшақтық қатынас етістіктің шақ категориясы арқылы берілген. Мұндай сөздер жыр дастандар басталар тұста айтылып, кейінгі оқиғаларда түрлі грамматикалық көрсеткіштер арқылы нақтылана түседі. Мәтін басындағы сөздерден кейін *болыпты, қалады, билейді, бар еміс, бар екен, болған екен, бар еді, сай еді* тәрізді етістіктер лексикалық нақтылауышсыз да оқиғаның сөйлеу уақытынан әлдеқайда бұрын болып кеткенін көрсетіп тұр.

Қорыта келгенде, эпикалық жырларда темпоралдылық қатынас түрлерінің барлығын кездестіруге болады. Олардың ішінде актуалданған, абсолюттік, дистанттық қатынастар жиі ұшырасады. Актуалданған қатынас жырдың оқиғаларын сөйлеп тұрған сәтке байланыстырып, жібермей ұстап тұрады. Абсолюттік қатынас бойынша мәтіндегі оқиғалар сөйлеу сәтіне белгілі бір дәрежеде қатысты болған кезде көрініс табады. Ал дистанттық қатынас жырлардың өне бойымен астасып жатады.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексическое поле в современном немецком языке. Москва, 1969, 184 с.
- 2 Қосымова Г.С., Есенова Қ.Ө., Жаңабекова А.Ә., Әмірбекова А. Функционалды грамматика: оқу құралы. Қарағанды: АҚНҰР, 2016, 280 б.
- 3 Бабалар сөзі: Жүз томдық. Астана: Фолиант, 2009. т. 53: Ғашықтық жырлар. 456 бет.
- 4 Бондарко А.В. Функциональная грамматика. Ленинград: Наука, 1984, 135 с.
- 5 Бабалар сөзі: Жүз томдық. Астана: Фолиант, 2006. т. 39: Батырлар жыры. 448 бет.
- 6 Бабалар сөзі: Жүз томдық. Астана: Фолиант, 2006. т. 54: Ғашықтық жырлар. 456 бет.
- 7 Бабалар сөзі: Жүз томдық. Астана: Фолиант, 2006. т. 41: Батырлар жыры. 385 бет.
- 8 Казем-Бек А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1824. 64 б.
- 9 Бабалар сөзі: Жүз томдық. Астана: Фолиант, 2006. т.35: Батырлар жыры. 2008. 392 бет.

Аннотация. Функциональная грамматика - разновидность грамматики, изучающая функции грамматических единиц системы языковой и закономерности функционирования этих единиц во взаимодействии с другими элементами высказывания и целостного текста.

Он состоит из нескольких семантических категорий. Категория темпоральности функциональной грамматики отражает характер течения времени и отражает темпоральность события. В этой статье обсуждается категория темпоральности и ее взаимосвязь. Он ориентирован на актуальные, нерелевантные, абсолютные, относительные, контактные и удаленные типы. Раскрывается значение временных отношений, им даются примеры героических, эпических стихов и тем самым объясняются отношения. Эпические произведения представляют временные отношения и то, как они передаются с помощью примеров. Доказано, что основным средством временных отношений являются эпические песни. Эта статья способствует практическому анализу темпоральности.

Ключевые слова: темпоральность, время, вектор, отношения, актуальные, неактуальные, абсолютные, относительные, дистантные отношения

Abstract. Functional grammar is a kind of grammar that studies the functions of grammatical units of the language system and the regularity of the functioning of these units in interaction with other elements of speech, text. It consists of several semantic categories. The category of temporality of functional grammar reflects the nature of the passage of time and reflects the temporality of an event. This article discusses the category of temporality and its relationship. It focuses on actual, irrelevant, absolute, relative, contact, and remote types. The meaning of temporary relationships is revealed, examples of heroic, epic poems are given to them, and thus relationships are explained. Epics represent temporal relationships and how they are conveyed through examples. Epic songs have been proven to be the main vehicle of temporary relationships. This article contributes to a practical analysis of temporality.

Keywords: temporality, time, vector, relation, actual, nonactual, absolute, relative, remote relations